

«ՄԽԻԹԱՐ ՍՊԱՐԱՊԵՏ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ՎԱԿԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սերո Խանգադյանի «Մխիթար Սպարապետ» պատմավեպը Բաֆֆու հռչակավոր «Դավիթ Բեկ» վեպի շարունակությունն է: Հայոց պատմության հայտնի է, որ Դավիթ Բեկի մահվանից հետո նրա ազատագրական պատերազմի սրբազան գործը շարունակեց Մխիթար սպարապետը՝ այն հասցնելով մինչև 1730 թվականը. վերջինս դավադրաբար սպանվեց յուրայիմների ձեռքով: Այդ մասին Բաֆֆին «Դավիթ Բեկ» վեպում գրում է. «Մխիթարի իշխանությունը երկար չտևեց, որովհետև 1730 թվին նույն իսկ հայերից հրացանազարկ լինելով մեռավ, երկու տարի միայն իշխելով: Սպարապետի գլուխը իր թշնամիքը կտրելով, որպես ընծա նվիրեցին օսմանցոց փաշային»¹:

Սերո Խանգադյանը, որը մանուկ հասակից լսել էր Մխիթար սպարապետի մասին և բնիկ Սյունիքից էր, իրականացրել է իր վաղեմի երազանքը՝ վեպ գրել նահատակ սպարապետի մասին: Այդ մտահղացումն առավել բոլորքում է դարձել, երբ գրողը զենքը ձեռքին խորհրդային զորքերի հետ կռվում էր ֆաշիզմի դեմ, ընդդեմ նաև Թուրքիայի, որովհետև երկրորդ աշխարհամարտում էլ, ինչպես առաջինում, որի ընթացքում իրագործվեց հայերի ցեղասպանությունը, Թուրքիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր. «Հեղինակի խոստովանությամբ «Մխիթար Սպարապետի» մտահղացումը ծնվել էր դեռևս 40-ական թվականների սկզբներին, ֆաշիզմի դեմ կռվի բոցերում»²:

Սա խիստ ուշագրավ վկայություն է. հայ զինվորներն անօրինակ խիզախություններ են գրանցել Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ. նրանք, անշուշտ, հիշում էին հայերի ցեղասպանությունը, և այդ արյունալի անցյալը կրկնակի ուժ էր տալիս նրանց նաև պատմական հիշողության շնորհիվ. նրանք պատերազմի դաշտում պաշտպանում էին այն

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. VI, Երևան, 1956, էջ 568:

² Ա.Արզումանյան, Սովետահայ վեպը, գիրք երրորդ, Երևան, 1986, էջ 111:

փոքրիկ Հայաստանը, որի ապագայի նկատմամբ աներեր հավատ ունեին:

Բաֆֆին պատմավեպի դրույթները նախքան «Սամվել» վեպի առաջաբան գրելը, ձևակերպել է «Դավիթ Բեկ» պատմավեպի առիթով:

1881-ի հունիսի 25-ին «Մշակում» Բաֆֆին դադարեցնում է «Դավիթ Բեկ» վեպի տպագրությունը և հանդես գալիս «Իմ ընթերցողներին»¹ նամակով: Իր այս դիմումում վիպասանը պատմավեպի այն տեսակն է հավանում, որը հենվում է պատմական փաստերի վրա և քիչ տեղ է թողնում գրողի երևակայությանը: Այս առումով նախընտրելի օրինակ է համարում Գեորգ Էբերսի «Եգիպտական թագավորի աղջիկը» վեպը, որը հիմնված է Եգիպտոսի փարավոն Ռամզես Երկրորդի ժամանակաշրջանի խոր իմացության վրա: Մինչդեռ նա չի ընդունում հիմնականում երևակայությամբ հյուսված Ալեքսանդր Դյումայի պատմական գործերը. «Դյումա հայրը... հայտնի է պատմական վեպերով և դրամաներով»²: Հայտնի է, որ իր գործակից գրչակիցների հետ Դյուման կենդանության օրոք հրատարակեց 300 ծավալուն գործեր³: Պատմավիպասանն, ըստ Բաֆֆու, պետք է Էբերսի նման «խղճմտավոր աշխատող» լինի և սեփական աչքով տեսնի այն վայրերը, որոնք նկարագրում է: Էբերսը, որ Եգիպտագետ էր, անձամբ գնաց Եգիպտոս՝ վեպը տեղում մշակելու համար: Ահա նույն ձևով Բաֆֆին մեկնում է Սյունիք ու Արցախ և անձամբ տեսնում բոլոր այն վայրերը, որոնցում տեղի են ունեցել Դավիթ Բեկի գլխավորած հայ ազատագրական կռիվները պարսիկների և թուրքերի դեմ: Բաֆֆու գլխավոր նպատակն էր. «Որքան թանկագին է մեզ համար այդ ժամանակների հերոսների հիշատակը անմահացնելը, այնքան ցավալի կորուստ է, երբ նրանք կմոռացվին, կանհետանան մեր անհոգությունից»⁴:

Այս նախաբանը Բաֆֆու «Դավիթ Բեկ» վեպի գրելու հանգամանքների մասին ասվում է, որպեսզի տեսանելի դառնա մի կարևոր իրողություն. Սերո Խանգաղյանը մանկուց հաղորդ էր Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի հերոսական գործունեությանը և նրանց ազատագրական կռիվների թատերաբեմի նորօրյա ժառանգն էր:

Երկու կարևոր հանգամանք. զինվոր հանուն հայրենիքի և վեպում նկարագրվող տեղանքի ականատես, պայմանավորել են Սերո Խանգաղ-

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. X, Երևան, 1959, էջ 41-46, նաև էջ 646:

² “Duma père (“father”)... is notable for historical novels and plays” (Տե՛ս “The Reader’s Companion to World Literature, Second edition, Penguin Group (USA), 2002, p. 222).

³ Նույն տեղում:

⁴ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. X, էջ 45:

յանի «Մխիթար Սպարապետ» վեպի պատմական վավերականության անհրաժեշտ նախապայմանը:

Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի կատարած ազգային սխրանքն արձանագրվել է ոչ միայն հայկական վավերաթղթերում ու պատմական գործերում, այլև ֆրանսիացի հայագետների մի շարք աշխատություններում:

1917 թվականին Փարիզում լույս է տեսել Ֆրեդերիկ Մակլերի «Հայաստանի շուրջը» („Autour de l’Arménie”) կարևոր աշխատությունը, որն իր 326 էջերում ներկայացնում է Հայաստանի ազատաբաղձ ոգին և դատապարտում 1915-ի երիտթուրքերի կազմակերպած հայակոծան ցեղասպանությունը: Գրքի VI գլուխը վերնագրված է «Հայկական հարցը և հայկական շարժումները XVIII դարում ու XIX դարի առաջին կեսին»¹:

Ֆրեդերիկ Մակլերը փաստում է, թե հայերը XVIII դարի սկզբից իրենց հայացքը ուղղում են դեպի Ռուսաստան և մեծ հույսեր են կապում Ռուսաստանը հզորացրած Պետրոս Առաջին ցարի հետ, որը նպատակ ուներ Վրաստանն ու Հայաստանը՝ երկու քրիստոնյա երկրները, միացնել իր կայսրությանը: «Ցարի հրամանով կազմավորվում է 50.000 մարդուց բաղկացած բանակ, որի զինուժը բաղկացած էր հայերից ու վրացիներից, որոնք սպասում էին ցարական զորամասերի գալուն՝ ապստամբելու համար»²: Հայ-վրացական զինյալ ուժերի գլխավոր զորահրամանատարն էր Դավիթ Բեկը, որի զինակիցներն էին ձեռներեց ու քաջասիրտ Մելիք-Եգանն ու Ավան-Յուզբաշին³:

Այնուհետև Ֆ.Մակլերն արձանագրում է, թե ցարը հասնում է Դերբենտ, սակայն զորքը Հայաստան բերելու փոխարեն շարժում է դեպի Աստրախան և հետ վերադառնում: Դեպքերի նման ընթացքը զարմացնում է հայերին, նաև վրացիներին: Հայերն ապավինելով սեփական ուժերին՝ որոշում են Սյունիքում սկսել ազգային-ազատագրական կռիվները Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ: Ապստամբությունն սկսվում է 1722-ին Ղարաբաղում և Սյունիքում. «Այս պայքարն, իրոք, դառնում է հերոսական»⁴: Ֆրանսիացի հայագետը հիացմունքով պատմում է Ղափանի և Հալիձորի հերոսամարտերի մասին, որոնց ընթացքում հայերը հաղթում են իրենց մահմեդական թշնամիներին՝ պարսիկներին, թաթարներին և թուրքերին:

¹ “La question Arménienne et les mouvements Arméniens au XVIII siècle et dans la première moitié du XIX” (St’u F.Macler, Autour de l’Arménie, 1917, p. 204).

² Նույն տեղում, p. 207.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, p. 207-208:

Ֆ.Սակկերը նկարագրում է, թե ինչ արյունալի կռիվներ են մղում Դավիթ Բեկի զինվորականները սպարապետ Մխիթարի, իշխաններ Բայանդուրի, Թորոսի և Տեր-Ավետիքի աջակցությամբ, որոնց միացել էին ժողովրդական հերոսները¹:

Իսկ ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Ա.-ժ. Սեն-Մարտենը նշում է, թե «դեռ XIX դարի սկզբին կային փոքրիկ ինքնուրույն իշխանություններ, որոնց հայ տերերն իրենց կոչում էին մելիքներ. «Մելիք, արաբերենից փոխառված անուն է, Մելիք, որ նշանակում է թագավոր»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Դավիթ Բեկի և Մխիթար սպարապետի՝ Հայաստանը մահմեդական լծից ազատագրելու մարտերը դեռ շատ տարիներ առաջ համարվել են շատ կարևոր ժամանակահատված հայ ժողովրդի կյանքում:

Բնականաբար Սերո Խանզադյանն առաջին հերթին յուրացրել է Րաֆֆու «Դավիթ Բեկ» վեպը, ինչպես նաև բոլոր այն աղբյուրները, որոնք օգտագործել է մեծ վիպասանը: Առաջին հերթին դա Ղուկաս Սեբաստացու «Դավիթ Բեկի պատմությունն» է, որը թելադրված է Դավիթ Բեկի զինակից Ստեփանոս Շահումյանի կողմից³: Պատմաբան Լեոն Ստեփանոս Շահումյանի կյանքի վերջին տարիները տեսնում է Վենետիկում, ուր մնացել են նրա հետքերը. նա իր ազգականների հետ Ս.Ղազար վանքում շինել տվեց մի խորան Լուսավորչի անունով և այդ սեղանի առաջ պատրաստեց դամբարան իր և իր ազգականների համար»⁴: Ահա թե ինչ հիացմունքով է բնութագրում Մխիթար Սպարապետին Լեոն. «Հայ ազատագրական շարժման զինվորների մեջ նա, անկասկած, ամենախոշոր դեմքն էր Դավիթ Բեկից հետո, որը փայլուն ընդունակությունները միացնում էր անբիծ բարքի հետ»⁵:

Լեոն իր «Հայոց պատմության» մեջ մեջբերում է Մխիթար սպարապետի հասարակ տապանաքարի վրա գրված հետևյալ տողերը.

¹ Նույն տեղում, էջ 204 (“...du généralissime Mekhitar, de Bayandour, du prince Thoros, de Ter-Avétik, et de tant d’autres heros populaires”).

² “Melik, nom derivé de l’arabe, Melik, qui signifie roi” (Տե՛ս Ա.Պոլովանյան, Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր, Երևան, 2014, էջ 43):

³ «Ղուկաս Սեբաստացու կյանքն ու գործունեությունը բավական հանգամանորեն ներկայացված են «Բազմավեպ» հայագիտական մատենաշարի 12-րդ գրքում «Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դավանցոց», Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1978, էջ 189-194 (Տե՛ս Դավիթ Բեկի պատմությունը, Աշխարհաբար վերապատմեց Արշակ Մարոյանը, Երևան, 1988, էջ 8):

⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 3, գիրք երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 209:

⁵ Նույն տեղում, էջ 208:

*Այս է տապան ի հանդիսեան
Իջեալ մարմնով ի գերեզման,
Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ
Սորա օնէր իշխանութիւն,
Սա բէմուրատ գնաց ջիվան,
Որ է երկրէն սայ Կեանճով էր,
Նահատակացեալ ՌՃՅԶ:¹*

Պատմաբանն այս տապանագիրը համարում է «անգրագետ», որով-
հետև և՛ բառերը, և՛ Մխիթար Սպարապետի մահվան թվականը սխալա-
շատ են: Հենվելով Ե.Լալայանի «Զանգեզուրի գավառ» աշխատության
վրա (Թիֆլիս, 1899, Եր., 35)² ուղղում է մահվան թվականը. ՌՃՅԹ
(1179+551=1730)³: Սակայն այս պարզունակ թվացող տապանագիրը
շատ պերճախոս է. նրանում շեշտվում է Մխիթար սպարապետի իշխա-
նություն ունենալը, նպատակին չհասնելը, երիտասարդ նահատակ լինե-
լը:

Սերո Խանգադյանը ծանոթ է նաև Միքայել Զամչյանցի «Հայոց
պատմության» համապատասխան հատվածներին և դրանք փոքր-ինչ
փոփոխություններով հյուսվել են «Մխիթար Սպարապետ» վեպի շարա-
դրանքին⁴: Բաֆֆին Մխիթարի մահը ներկայացնում է ճիշտ այնպես, ինչ-
պես հաղորդում է Ս.Զամչյանցը⁵: Նա գրում է. «Սպարապետի գլուխը իր
թշնամիքը կտրելով, որպես ընծա նվիրեցին օսմանցոց փաշային: Բայց
փաշան՝ Մխիթարի ռխերիմը, ավելի մեծահոգի գտնվեցավ, քան թե այն
վատ հայերը, որ թափեցին մի անմեղ արյուն: Նա հրամայեց կտրել բո-
լորի գլուխները...»⁶:

1722-1730 թթ. հայ-ազատագրական կռիվներին հատուկ անդրա-
դարձ ունի նշանավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը՝ «Դավիթ Բեկ»
վեպի պատմական հիմք և գաղափարախոսական արժեքը՝ հետազո-
տության մեջ: Ադոնցը նկատում է. «Ստեփանի ավանդած պատմությունը
բավականին խառնակ է: Ինքը՝ անվարժ պատմող, Ղուկաս վարդապե-
տը՝ վարժ գրող, միասին աշխատելով շատ բան շփոթել են, չափազանց-
րել և երբեմն գայլվահանյան գույն տվել՝ խախտելով ընթերցողի
վստահությունը»⁶:

Ադոնցն իր հետազոտությանը կցում է Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպա-

¹ Նույն տեղում, էջ 209:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ս.Զամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 784-800:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 800:

⁵ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. VI, էջ 568:

⁶ Ն.Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Բ, Երևան, 2006, էջ 511:

րապետի ռազմական բախումների տեղանքի քարտեզը¹, որն, անշուշտ, ծանոթ է եղել Սերո Խանգաղյանին: Կարևոր է Աղոնցի հաղորդած այն փաստը, թե վրաց Վախթանգ VI թագավորը իր իշխանությունը պահելու համար դարձել է մահմեդական: Պատմաբանն այս փաստը քաղել է Մարի Բրոսսեի «Պատմություն վրաց» ֆրանսերեն երկից. «Վախթանգ ընդունեց իսլամը և նշանակվեց թագավոր Վրաստանի 1716 թվին, ըստ վկայության ժամանակակից պատմագիրների՝ Ս.Չխեիժեի և Վախուշտի»²:

Սա վրաց թագավոր այն Վախթանգն է, որի պալատում Նաղաշ Հովնաթանը եղել է պալատական աշուղ և նկարիչ: Վրաց Վախթանգ VI-ի պալատ հրավիրվելու մասին նա գրում է իր սիրո տաղերից մեկում.

*Գիր էի գրում քո անուանն,
Միտք էի անում քո սիրոյ բանն,
Ետնէս ուղարկեց Վախտանգ Խանն.
Քեզ ո՞նց մոռանամ, զայր՛ում,
Ես ո՞նց հեռանամ, զայր՛ում»³:*

Օգտվելով ժամանակաշրջանի պատմական դեմքերի և դեպքերի շտեմարանից՝ Սերո Խանգաղյանը «Մխիթար Սպարապետի» հետաքրքիր կերպարներից մեկն է դարձնում Նաղաշ Հովնաթանի որդուն՝ Նաղաշ Հակոբին, որը 1722-ին հոր մահվան առթիվ գրել է մի հուզիչ ողբ՝ հետևյալ վերնագրով. «Ողբերգութիւն յաղագս մահւան գեղեցկարուեստ վարպետ Յովնաթանի Նաղաշ, զոր ի ՌՃՀԱ թուոջ (1171+551=1722) ամսեանն հոկտեմբերի ԻԸ (28) առ Տէր փոխեցաւ՝ ի իւրում գաւառի, ասացեալ յորդայն իւրոյ Յակոբայ»⁴:

Այս ողբից երևում է Նաղաշ Հովնաթանի որդուն՝ Հակոբի մարդկային առաքինի գծերը, և քանի որ Գողթան գավառը գտնվում էր Դավիթ Բեկի ու Մխիթարի ռազմական գործողությունների տարածքում, ապա «Մխիթար Սպարապետ» վեպում Սերո Խանգաղյանը ստեղծել է Նաղաշ Հակոբի կերպարը, որը շարունակ շրջում է տեղից տեղ, լուրեր հասցնում մի վայրից մյուսը: Խանգաղյանը աշուղի անձի մասնագիտական այդ հատկանիշը հիմնալի գիտեր, դրա համար էլ Նաղաշ Հակոբին՝ դեպքերի ժամանակակցին, ներառել է վեպի գործողությունների մեջ: Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը Ջիվանու «Աշուղը» երգը համարում է սպառնիչ մի բնութագիր բոլոր ազգերի աշուղների, գու-

¹ Նույն տեղում, էջ 512:

² Նույն տեղում, էջ 513:

³ Նաղաշ Հովնաթան, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Աս.Մնացականյանի, Երևան, 1983, էջ 18:

⁴ Նույն տեղում, էջ 225:

սանների, տրուբադուրների համար: Նա իր „La chaire d’Arménien à école spéciale des langues orientales vivantes” աշխատության մեջ մեջբերում է Զիվանու «Աշուղը» բանաստեղծությունը՝ Արշակ Չոպանյանի ֆրանսերեն թարգմանությամբ¹:

Ահա թե ինչ է ասում Զիվանին աշուղի մասին.

*Մի տեսակ լուսատըտիկ է,
Լուր տարածող մունետիկ է,
Չողմից հալածված ամպիկ է,
Այսօր այստեղ, վաղը այլ տեղ:
Չուր հույսերով խարխափում է,
Գեղեր, քաղաքներ չափում է,
Կայծակի նման խրփում է,
Այսօր այստեղ, վաղը այլ տեղ²:*

Զիվանու երգի ընդգծված տողերի համեմատ էլ Սերո Խանգաղյանը կերտել է Նաղաշ Չակոբի բացառիկ հաջողված կերպարը, որը պատմական վավերականություն է հաղորդում ողջ վեպին:

Պարզորոշ է Սերո Խանգաղյանի օգտագործած մեկ այլ աղբյուրը՝ հայտնի միջնադարագետ Ասատուր Մնացականյանի կազմած և հարուստ փաստերով ծանոթագրած «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր» ժողովածուն: Դրանից պատմավիպասանը քաղել է 17-18-րդ դարերում հայ իրականության մեջ տարածում գտած մի շարք երգեր, որոնցից մեկն էլ 17-րդ դարի առաջին քառորդի բանաստեղծ, փիլիսոփա Ներսես Մոկացուն վերագրվող երկնքի ու երկրի վիճաբանությունը ներկայացնող տաղն է:

*Գուսան Չեթունը երգում է.
Իմ ցողը թե քեզնից կտրեմ,
Քո ծաղկունքն ինչո՞վ դալարի³:*

Այս նույն հատվածը Աս.Մնացականյանի ժողովածուի մեջ հետևյալն է.

*Երկինքն գետնին ասաց.
- Բան ունիմ քան զքեզ աւելի.
Իմ ցողն ի քե՞ն է կտրեմ,
Քո ծաղկունքն որո՞վ զարդարի⁴:*

¹ Տե՛ս Ա.Դովլանյան, Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ, Երևան, 2011, էջ 71:

² «Հայ գուսաններ», Երևան, 1957, էջ 189:

³ Ս.Խանգաղյան, Մխիթար Սպարապետ, Երևան, 1961, էջ 38:

⁴ Աս.Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 386:

Յեշտ նկատելի է, որ պատմավիպասանը փոխել է ընդամենը տաղի լեզուն՝ այն դարձնելով ժամանակակից հայերենով:

«Մխիթար Սպարապետ» պատմավեպի խիստ ուշագրավ և վավերական կերպարներից է Տեր-Ավետիսը՝ Դավիթ Բեկի ու Մխիթար Սպարապետի խիզախ զինակիցը, որի անունը պսակված է բազում քաջագործություններով: Երբ ամենայն հայոց կաթողիկոսը իր զարմանքն է հայտնում, թե ինչպես է հոգևորականը դարձել Դավիթ Բեկի հազարապետը և այդպե չի՞ երկնչում մահմեդականների արյունը թափելիս, վերջինս տալիս է խիստ տրամաբանված ու իր արդարացի կռիվը հիմնավորող իմաստուն պատասխան.

- Երբեք, բնավ չեմ երկնչում, վեհափառ,- պատասխանեց նա,- և հավատացած եմ, որ Յիսուս Քրիստոսը հանդերձյալ աշխարհում պատիվներով կպսակի ինձ, որովհետև ես արյուն եմ թափել արդարության համար: Ով ձեռք է բարձրացնում մեր երկրի վրա, նա աստծու թշնամին է: Այդ հիշելով՝ ես մոռանում եմ, որ հոգևորական եմ...¹

Տեր-Ավետիսը Խանգաղյանի մոտ վավերական է: Հալիձորի պաշարման ժամանակ նրա ճակատագրական սխալը, որն առաջանում է հասարակ մարդկանց սրածությունից փրկելու որոշումից, Տեր-Ավետիսն ուղղում է անձնուրաց վրեժխնդրությամբ ու լիովին աշխարհաթող լինելով:

1937-ին Բրյուսելում ապրելու տարիներին Ն.Ադոնցը, որն իրեն համարում էր Տեր-Ավետիքի ժառանգներից, Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրին ուղարկում է «Դավիթ Բեկ և Տեր Ավետիքի սերունդը» հոդվածը²: Այնտեղ կարդում ենք. «Դավիթ Բեկի զինակիցների մեջ Տեր Ավետիք քահանան կարևոր տեղ ունի: Նրա քաջասրտության է պարտ Ձևու բերդի առումը, Դավթի ամենեն նշանավոր հաղթությունը»³:

Ադոնցը բացատրում է, որ Տեր Ավետիքի բնավորության մեջ եղել են հանդուգն խենթություններ, ինչպիսիք կային «Սասնա Ծռեր» էպոսի որոշ դյուցազունների վարքագծում. «Մի քահանա, որ խաչը թողած սուր է առնում ձեռքը, անպայման շեթ է...»⁴:

Սերո Խանգաղյանը հենց այդպես էլ պատկերում է Տեր-Ավետիսին:

«Մխիթար Սպարապետ» վեպում մեծ տեղ է տրված Դավիթ Բեկի ազատամարտերը գլխավորելու տարիներին, որոնց ընթացքում Մխիթարը Բեկի մշտական հենարանն էր: Սակայն պատմությունը արձանագրել է նաև նրանց մեջ եղած որոշ տարաձայնություններն ու անգամ գժտույթ-

¹ Ս.Խանգաղյան, Մխիթար Սպարապետ, էջ 323:

² Ն.Ադոնց, Երկեր հինգ հատորով, Ա, Երևան, 2006, էջ 587:

³ Նույն տեղում, էջ 550:

⁴ Նույն տեղում, էջ 555: Ծեթ նշանակում է ծուռ:

յունը, որը սակայն երկար չի տևում և չի վերաճում թշնամանքի:

Պատմավիպասանին խոր ցավ է պատճառել մահմեդականների կողմից հայ ժողովրդի ֆիզիկական ու նյութական բռնությունների ենթարկելը, որոնք արդարացվում էին նրանց կրոնից ելնող պատվիրաններով: Ահա թե վեպում ինչպես է ենիչերիներին դիմում թուրք Աբդուլլահ փաշան՝ Երևան քաղաքի վրա գրոհի ուղարկվելուց առաջ.

Հարուստ է գյավուր էրմենիների Երևանը, ո՛վ Մուհամեդի զավակներ: Մարգարեի անհաղթ ձեռքն է մեզ առաջնորդել՝ վայելելու այդ հարստությունը: Վերցրեք Երևանը, և երեք օր ձերը կլինի նա... Ձերն է էրմենիների կայքը, ձերն են նրանց կանայք ու աղջիկները: Առեք և վայելեցեք»¹:

Այս հրահանգը, ըստ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպի, տրվել է նաև 1915 թվականի հայոց ցեղասպանության ժամանակ, որի հետևանքը եղավ մեկ և կես միլիոն անմեղ հայերի նահատակումը:

Սերո Խանզադյանը մեծ հայրենասեր էր և մարգարեաբար անհանգստանում էր, թե թուրքերը կարող են կրկնել իրենց հայաջինջ քաղաքականությունը և իր վեպով զգուշացնում է հայ հանրությանը՝ մշտական սթափության մեջ լինելու համար: Վեպի ողջ շարադրանքի մեջ գրողը շարունակ զգուշացնում է՝ չհավատալ թուրքերին ու չխաբվել նրանց կեղծ խոստումներին: Չէ՞ որ Տեր-Ավետիսը խաբվեց նրանց կեղծ խոստմանն ու ակամա դարձավ դավաճան:

Սերո Խանզադյանն իր պատմավեպը գրելուց առաջ ուսումնասիրել է ոչ միայն Հայաստանի պատմության 17-րդ և 18-րդ դարերը, այլև հետազոտել է ոսկեդարի ու հետագա ժամանակների պատմիչների երկերը: Որոշակի է, որ նա շատ ուշադիր կարդացել է Ստեփանոս Օրբելյանի «Սյունիքի պատմությունը», որի մեջ կան Սյունյաց Անդոկ իշխանի՝ Պարսկաստանի դեմ մղած կռիվների ցնցող տեսարաններ: Գրողը կամենում է արձանագրել, թե Սյունիքն ու Արցախը եղել են ազատատենչ ու չեն հանդուրժել օտարի լուծը: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Սյունյաց տեր Անդոկը բոլոր սյունեցիներին հրաման տվեց փախչել, տներն ու համբարանոցները պաշարներով հանդերձ այրել: Եվ Սյունիքի բոլոր գավառների բնակչությունը ժողովեց եկեղեցիների պատվիրանագրքերը, կտակարանները, ոսկե ու արծաթե անթիվ սուրբ խաչերը, սրբերի, պատվական ու սուրբ նահատակների նշխարները: Բոլորը կենտրոնացրին Շաղատի քարակոփ գմբեթավոր եկեղեցում²:

¹ Ս.Խանզադյան, Մխիթար Սպարապետ, էջ 386:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 85:

Շապուհին իր գորքերով պարտվում է Անդոկ իշխանից: Այս փաստերը ներմուծելով իր վեպում՝ գրողը շեշտում է սյունեցիների ու արցախցիների անպարտելի ոգին ու քաջությունը:

Հայ ժողովրդի պատմությունից հայտնի է հայ կանանց կրթված լինելը: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող բազմաթիվ ձեռագրերի պատվիրատուները հայ ազնվական կանայք են:

Ս.Խանգադյանը մեծ տեղ է տվել հայ կնոջը՝ թե՛ ազնվական և՛ թե՛ ռամիկ: Նա շեշտում է հայ ազնվական կնոջ կրթվածությունը, լեզուների իմացությունը: Վեպում Մխիթար սպարապետի կինը՝ Սաթենիկը, որն ազնվական ծագում ուներ և գրում էր հայերի՝ իր ժամանակահատվածի պատմությունը, մտածում էր, որ հայոց աղջիկները պետք է գրել-կարդալ իմանան:

Սյունիքի որոշ բնակավայրերում քաղաքակրթությունը, չնայած մահմեդականների շարունակական հարձակումներին, գրանցում է իր առաջընթացը. «Ազալի տներն իրենցի պես քարանձավներ չեն: Այգիների մեջ են, պատուհաններին մետաքսե վարագույրներ: Հարսներն այնտեղ երեսները բաց են ման գալիս ու ազատ ասում-խոսում են տղամարդկանց հետ»¹:

Պատմավիպասանը վերհիշում է Մեծ Հայքում եղած վերջին հայկական թագավորությունը. Տաթևի վանքում մագաղաթի մի ծվենի վրա Դավիթ Բեկը տեսնում է Բագրատունի Աբասի կնիքը², որը հաստատում էր, թե ինքն ինչ գյուղեր ու ավաններ է նվիրում Տաթևի նորակառույց վանքին: Վաղեմի փառքի փշրանքների մեջ վերականգնանում է կորցրած հայոց թագավորության վերականգնման հույսը: Այդ հույսը հայերի մոտ երբեք չի մարել, և դա երևում է Բաֆֆու «Խամսայի մելիքությունները» պատմաքննական աշխատության մեջ. «Երկրամասի հայկական իշխանական տներից Բաֆֆին նախընտրել է Արցախ-Ղարաբաղի հինգ մելիքությունները՝ Գյուլիստան (Թալիշ), Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ, որոնք կազմավորելով մի ուրույն հայկական պետություն՝ որոշակի էին ցուցադրում վերջին երկուհարյուրամյա հայոց պատմության օրինաչափությունը, նրա ուժն ու թուլությունը», - գրում է ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը³:

«Մխիթար Սպարապետ» վեպում վավերական են այն հատվածները, որոնք հաստատում են, թե Դավիթ Բեկի ու Մխիթար սպարապետի ա-

¹ Ս.Խանգադյան, Մխիթար Սպարապետ, էջ 198:

² Նույն տեղում, էջ 249:

³ Ս.Սարինյան, Պատմության դասերը (Տե՛ս «Հայոց գրականության երկու դարը», գիրք չորրորդ, Երևան, 2004, էջ 447):

զատագրական նպատակների քննարկման հիմնական կենտրոններն էին Տաթևի ու Գանձասարի վանքերը՝ Սյունիքում ու Արցախում: Վեպում, 18-րդ դարին նախորդող ժամանակահատվածի մասին եղած ակնարկներում, վիպասանը քաջատեղյակ պատմաբանի նման անդրադարձ ունի 17-րդ դարասկզբին Շահ Աբասի կազմակերպած հայերի բռնի տեղահանությանը:

«Մխիթար Սպարապետ» վեպից երևում է հայերի ռուսական դիրքորոշումը և քրիստոնյա մեծ կայսրության, ինչպիսին Ռուսաստանն էր, աջակցությամբ մահմեդական լծից ազատագրվելու բաղձանքը: Եվ սա այն դեպքում, երբ քրիստոնյա Եվրոպան բոլորովին անտարբեր էր աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակած երկրի՝ Չայաստանի ճակատագրի նկատմամբ:

Ինչ էլ որ լինի, վեպից երևում է հայ ժողովրդի կամքի անսասանությունը, հանուն ազատության զրկանքների գնալու պատրաստակամությամբ: Դավիթ Բեկի ժամանակ հայերը ռուսներին խոստանում են 10.000 զինվորներից կազմված զորք կերակրել ու պահել Սյունիքում:

Սերո Խանզադյանի համար պատմական թեմայով վեպ գրելը եղել է գրողի ներքին պահանջը: Նա հավատացած էր, թե պայքարն ու հայ ազգի անցկուն ոգին է նրա գոյությունը պահպանել դարերի ընթացքում: Դրա համար էլ Վարդանանք, խութեցիները, Դավիթ Բեկն ու Մխիթար Սպարապետը, կոտրելով դարերի անջրպետները, միավորվում են ազգապահպանման սրբազան գաղափարի շուրջ:

Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք» դյուցազնավեպն ավարտվում է Ավարայրի հերոսամարտը եզրափակող հետևյալ նախադասությամբ. «Քանի գնում, կոփվում էին մարտիկները, դառնում կատաղի, խոցող, հանդուգն:

Այսպես անցան օրեր, տարիներ, անցան դարեր...»¹:

Ձայնակցելով մեծ պատմավիպասանին՝ Ս.Խանզադյանն իր վեպն ավարտում է ճիշտ նույն ոգով. «Նոր թշնամիներ էին գալիս Չայոց աշխարհի վրա ու նոր քաջեր էին նրանց դուրս մղում իրենց հիմնավորց հողից:

Մի սերնդին փոխարինում էր մյուսը...

Այսպես ապրեցինք դարեր...»²:

Բանալի բառեր. պատմավեպ, ազատագրական պատերազմ, ժանր, աղբյուր

¹ Դ.Դեմիրճյան, Վարդանանք, գիրք Բ, Երևան, 1968, էջ 557:

² Ս.Խանզադյան, Մխիթար Սպարապետ, էջ 842:

**Документальность романа
“Мхитар Спарапет”**

Резюме

Исторический роман “Мхитар Спарапет” Серо Ханзадяна является продолжением знаменитого романа “Давид Бек” Раффи. Национально-освободительные сражения Давид Бека и Мхитара Спарапета (1722-1730 гг.) нашли свое отражение не только в армянских источниках, но и известны европейским арменоведам, которые с восторгом отзываются о них. Прежде чем дать художественное повествование об освободительной войне Сюника и Арцаха, писатель проверил по историческим источникам документальность своего рассказа.

Писать романы на исторические темы было внутренней необходимостью для Серо Ханзадяна. Он был уверен, что борьба и неукратимый дух армянского народа сохранили ему существование в течение веков. Именно поэтому вартаниды, хутинцы, Давид Бек и Мхитар Спарапет, пройдя испытание временем, воссоединились вокруг священной идеи сохранения нации.

Ключевые слова - исторический роман, освободительная война, жанр, источник

**The dosumentary character of the romance
Mkhitar Sparapet**

Summary

The historical romance *Mkhitar Sparapet* by is the continuation of the famous romance by Raffi. The battles of national liberation of Siunik and Artsakh (1772-1730) had their echo not only in Armenian sources, but were also known by European armenologists who spoke about them with admiration. Before recounting in fiction the liberation war of Siunik and Artsakh the author verified in historical sources the documentary character of his writings.

Writing romances on historical themes was an inner demand for . He was convinced that the struggle and the indomitable spirit of the Armenian people helped to save its existence during centuries. That was the reason that Vartanids, Khutids, and , standing the trial of time, joined around the sacred idea of national conservation.

Key words – historic novel, liberation, war, genre, source